

مقدمه

آشنایی با منابع اصلی و پیشینه تحقیق، از لوازم ضروری تحقیقات گسترده است؛ تا حدی که در دنیای کنونی هیچ پژوهشگری بی نیاز از آن نیست. این مهم با وجود حجم گسترده نوشته‌ها و پراکندگی نویسندگان، با دشواری‌هایی روبرو است. حل این نقیصه محققان را به استفاده هرچه بیشتر از «کتابشناسی» و «مقاله‌نامه‌ها» سوق می‌دهد. در این مقاله «کتابشناسی» خود موضوع بحث قرار گرفته، از هست و باید آن سخن گفته می‌شود. این مقاله با بحث از محورهای زیر به سامان می‌رسد:

۱. تعریف و تبیین؛
۲. کتاب‌شناسی در گذر و گذار تاریخ؛
۳. اهمیت کتاب‌شناسی؛
۴. انواع کتاب‌شناسی؛
۵. روش کتاب‌شناسی.

۱. تعریف و تبیین

کلمه کتابشناسی سابقه ۲۵۰۰ ساله دارد. در حدود پانصد سال پیش از میلاد مسیح، کراتین نوس میچرا یونانی تبار کتابشناسی را به معنی کاتب کتاب به کاربرد. کاربرد این کلمه در این معنا تا سال صد میلادی رواج داشت و از این زمان به بعد، دیوسکوریدز این کلمه را در معنای نوشتن کتاب به کاربرد.^۳

اصطلاح کتاب‌شناسی اولین بار توسط لوئیس جاکوب دوستن چارلز^۴ در کتابی با عنوان «بیبلیوگرافیا» به کار برده شد و در قرن هجدهم رایج شد. این عبارت از دو کلمه یونانی «بیبلیون» به معنی کتاب و «گرافین» به معنی نوشتن است؛ بنابراین از نظر ریشه‌شناسی لغت، کتابشناسی به معنی نوشتن کتاب است.^۵ فرهنگستان سابق ایران هم واژه کتاب‌شناسی را معادل «Bibliography» شناخته است.^۶

در تعریف اصطلاحی کتابشناسی آمده است:

«۱. مطالعه شکل مادی کتاب‌ها، با مقایسه اطلاعات موجود در چاپ‌ها، تحریرها و نسخه‌ها به منظور تعیین تاریخ و متن‌ها. معمولاً کتابشناسی برای نسخ خطی و نادر به کار می‌رود.^۷ فرق کتابشناسی با فهرست در آن است که کتابشناسی الزاماً صورتی از مواد موجود در مجموعه یک کتابخانه یا گروهی از کتابخانه‌ها نیست.

1. cratinus major.
2. Dioscorides.
۳. غلامحسین تسبیحی؛ نگری جامع بر کتابشناسی‌های ایران؛ تبریز: نیما، ۱۳۶۵، ص ۳۴.
4. Louis Jacob Desaintcharlas.
۵. کریشین کوما؛ خدمات مرجع؛ ترجمه زاهد بیگدلی؛ ویرایش ۵، ج ۱، اهواز: دانشگاه شهید چمران، ۱۳۸۷، ص ۴۱۵.
۶. جزیره فرهنگستان زبان و ادب فارسی؛ تهران، ۱۳۵۲ و حسین مسرت؛ کتابشناسی رشیدالدین مبدی؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴.
۷. این معمولاً وجهی ندارد؛ مگر اینکه حکایت کتاب‌شناسی‌های زمان مؤلف باشد.

مقاله

کتاب‌شناسی، هست‌ها و باید‌ها

سیدمحمدعلی هاشمی

چکیده: یکی از مهم‌ترین منابعی که به محقق کمک می‌کند تا آثار تدوین شده در زمینه موضوعی تحقیق خود و گستره آن را بشناسد، کتابشناسی‌ها هستند. نویسنده در مقاله حاضر پس از ارائه تعریف کتابشناسی، اهمیت وجودی کتابشناسی‌ها، سیر تحول آن‌ها در گذر تاریخ و انواع و روش تهیه این منابع را واکاوی می‌کند. واژگان کلیدی: کتابشناسی، انواع کتابشناسی، روش تهیه کتابشناسی، اهمیت وجودی کتابشناسی.

نظرمی‌رسد کتاب‌شناسی به ارائه مجموعه‌ای از اطلاعات در مورد یک کتاب که به تفسیر و توصیف و بررسی کتاب می‌انجامد، گفته می‌شود. در کتاب‌شناسی همان‌طور که به اطلاعات مادی پرداخته می‌شود، به محتوا هم پرداخته می‌شود و جای ورود برای بررسی و توصیف دارد. البته بسته به نوع و هدف از کتاب‌شناسی، ارائه اطلاعات و حجم آن متفاوت است و روشن است که بدین معنا کتاب‌شناسی برآیند «Biblio logy» که همان دانش شناخت کتاب است، می‌باشد.^{۱۳}

کتاب‌شناسی‌ها از منابع هدایت‌کننده (رابط) یا به تعبیر دیگر دست دوم است^{۱۴} که با فهرست‌ها (catalogue)^{۱۵} و مقاله‌نامه‌ها (Periodical)^{۱۶} (Index) و چکیده‌نامه‌ها (Abstract journal)^{۱۷} و نمایه‌ها (Indices)^{۱۸} تا حدودی هم‌نویسند که البته تفاوت‌هایی هم با هم دارند که توجه به تعاریف ذکر شده ذیل هر عنوان، برای درک تفاوت‌ها و تمایزها کافی است.

گفتنی است در گذشته در ایران و نزد مسلمانان، فهرست به معنای کتاب‌شناسی به کار می‌رفت؛ مانند فهرست ابن ندیم.

۲. کتاب‌شناسی در گذر و گذار تاریخ

کتاب‌شناسی از دیرباز متداول بوده است و قدمت آن را اگر برابر با قدمت کتابخانه‌ها بدانیم، اغراق نکرده‌ایم؛^{۱۹} چه اینکه فهرست کتابخانه آشوربانیپال (قرن هفتم میلادی) و کتابخانه اسکندریه در سده سوم پیش از میلاد را در شمار قدیمی‌ترین کتاب‌شناسی‌ها به شمار می‌آورند.^{۲۰} همچنین از اثر کلود گالین، پزشک یونانی که در قرن دوم تدوین شده، از کهن‌ترین کتاب‌شناسی‌ها نام برده شده است. این

کتاب‌شناسی به محقق بک

می‌کند آثار تدوین شده در

زمینه موضوع تحقیق خود و گستره آنها را بشناسد و از صفرپژوهی در امان باشد.

کتاب‌شناسی یا کتابنامه عبارت است از فهرست کتاب‌ها و دیگر مواد خواندنی. به فهرستی که معمولاً در آخر کتاب به عنوان منابع و مأخذ می‌گذارند، کتابنامه می‌گویند.^{۲۱}

۳. «کتاب‌شناسی: سیاهه منابع یا مدارک در زمینه موضوعی خاص، درباره افراد و غیره، بررسی کتاب‌ها به عنوان اشیاء مادی، مطالعه نظام یافته مشخصه‌ها و ویژگی‌های مادی و متنی کتاب‌ها و سایر موارد خاص مربوط به انتقال فنون و متون چاپ و نشر»^{۲۲} همچنین:

۱. «دانشی است که به تجزیه و تحلیل کمی و کیفی و تاریخی آثار و نوشته‌های مکتوب می‌پردازد.

۲. دانشی است که تحوّل آثار مکتوب را در طول تاریخ و با توجه به عوامل مؤثر و متأثر مورد مطالعه قرار می‌دهد.

۳. به مجموعه‌ای که حاوی اطلاعات کتاب‌شناسی آثار خطی و یا چاپی بوده و با نظم به خصوص و با قصد استناد و ارائه اطلاعات تهیه شده باشد نیز اطلاق می‌گردد.

۴. از روی مسامحه در معنای کتابنامه (اثری که فقط کتاب‌های مربوط به یک شخص یا یک رشته را معرفی می‌کند) هم به کار می‌رود.^{۲۳}

در جزوه فرهنگستان زبان ایران آمده است:

۱. «مطالعه شکل مادی کتاب‌ها با سنجش دگرگونی‌های موجود در چاپ‌ها و نسخه‌ها به منظور تعیین تاریخچه و انتقال متنها؛
۲. هنر توصیف درست کتاب‌ها از لحاظ مصنف و ویرایش‌ها، شکل مادی و جزئیات؛

۳. تهیه فهرست‌ها و صورت‌ها از کتاب‌ها و نقشه‌ها و جزئیات؛

۴. فهرست و صورتی از کتاب‌ها و نقشه‌ها جز اینها.

فرق آن با «atolog» این است که الزاماً صورتی از مواد موجود در یک مجموعه کتابخانه یا گروهی از کتابخانه‌ها نمی‌باشد.^{۲۴}

محققان عرب از کتاب‌شناسی به «علم الکتب» تعبیر می‌کنند.^{۲۵} به

۸. پوری سلطانی و فروردین راستین؛ دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۹.

۹. استاکلینسن؛ فرهنگ فشرده کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ ترجمه و تدوین فاطمه اسدی کرگانی؛ تهران: کتابدار، ۱۳۷۸.

۱۰. فیروزه برومند؛ راهنمای تدوین کتاب‌شناسی؛ تهران: سازمان مدارک فرهنگی، ۱۳۶۸، ص ۵.

۱۱. هوشنگ اعلم؛ واژه‌های کتابداری؛ تهران: فرهنگستان زبان ایران (پیشنهاد شما چیست شماره ۲)، ۱۳۵۲.

۱۲. فریبرز خسروی؛ دایرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ ج ۲، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۸، ص ۱۵۵۹.

۱۳. هوشنگ اعلم؛ همان.

۱۴. پروین انوار (استعلامی)؛ ماخذشناسی و استفاده از کتابخانه؛ تهران: زوار، ۱۳۷۱، ص ۶۲-۹۲.

۱۵. سیاهه‌ای از کتاب‌ها و نقشه‌ها و سایر موارد که بر حسب طرح نقشه معینی منظم شده باشد. وجه تمایز آن با کتاب‌شناسی در این است که فهرست منابع موجود در یک مجموعه خاص را ضبط و توصیف می‌کند؛ مثل فهرست کتابخانه‌ها یا فهرست ناشران؛ در حالی که در کتاب‌شناسی محل نگهداری کتاب مطرح نیست. فهرست ممکن است شامل شناسه‌هایی برای مواد غیر کتاب باشد، مثل شناسه‌های چکیده مقالات پابندها، جزوها، موضوع‌های در دست تحقیق، اسامی سازمان‌ها یا اشخاص که مراجع صلاحیتدار اطلاعات در موضوع‌های خاص هستند (پوری سلطانی، همان).

۱۶. صورتی از مقاله‌ها که بر حسب سرشناسه پدید آوری عنوان به صورت مستقل یا در آخر کتاب‌ها به صورت منابع یا مأخذ چاپ می‌شود (همان).

۱۷. پیاپی‌بند است چاپی یا تکثیر شده‌ای حاوی پیکده‌های مطالب کتاب، مقالات، پیاپی‌بندها، جزوه‌ها و غیره است. چکیده‌نامه ممکن است به صورت ماهانه، هفتگی و یا روزانه توسط کتابخانه‌های اختصاصی منتشر شده، برای مشتریان ارسال گردد. اکثر این پیکده‌ها به موضوع‌های خاص اختصاص دارند (همان).

۱۸. ایندکس: سیاهه الفبایی نام‌ها، واژه‌ها، موضوعات و مباحث یک کتاب یا تعدادی کتاب و نشریه است که در یک مجموعه قرار می‌گیرد و در آن پس از هر نام یا واژه، شماره صفحاتی که آن نام یا مبحث یا واژه را در آن می‌توان یافت، ذکر می‌شود (پروین استعلامی؛ همان، ص ۱۰۰).

۱۹. حسین مسرت؛ کتاب‌شناسی رشیدالدین میبدی؛ ص ۴۶.

۲۰. نورالله مرادی؛ مرجع‌شناسی: شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع؛ تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۲، ص ۳۵.

۳. کتاب‌شناسی اهمیت و بایستگی

صفرپژوهی که برآیند آن انجام کارهای تکراری یا ناقص است، از آسیب‌های پژوهش است. کتاب‌شناسی به محقق کمک می‌کند آثار تدوین‌شده در زمینه موضوع تحقیق خود و گستره آنها را بشناسد و از صفرپژوهی در امان باشد و با دیدن مرزهای پژوهش با بینشی جامع و توشهای وافی و کافی، به سراغ تحقیق خود رود و در زمینه پژوهش، مسیری روبه جلو، نه سیری قهقراپی را طی کند. بله در شرایط فعلی و با وجود گستردگی و تنوع کتاب‌ها و اقلام بازار نشر، کتاب‌شناسی موجبات دسترسی آسان به بازار نشر را فراهم می‌کند. هر تحقیقی اگر بخواهد به سرمنزل راستین برسد، جز در سایه اعتنا به آثار پیشینیان و نظر داشت مرزهای دانش، راه دیگری ندارد. کوه نظری است اگر فکر کنیم بدون فهم و نظر داشت به میراث گذشتگان، قدرت نوآوری داریم و این مهم و اعتنا به میراث، مستلزم شناخت اولیه میراث است که کتاب‌شناسی میراث سلف و حاضر، کمک‌کار این سیر علمی و پژوهشی است. به طور حتم، نوآوری و پیشرفت جز در سایه اعتنا و بررسی آثار پیشینیان میسر نیست.

ضرورت و نیاز به کتاب‌شناسی در عصر ما چنان روشن است که دگر جای تطویل کلام نیست و چه حکیمانانه است این کلام مولانا: «من استقبال وجوه الآراء عرف مواقع الخطاء»: کسی که با افکار گوناگون روبرو شود، نقاط اشتباه را خواهد شناخت.^{۲۵} یا این کلام ابوالسعید ابوالخیر: «خردمند آن است که چون کارش پیش آید، همه رای‌ها جمع کند و به بصیرت دل، در آن نگرد تا آنچه صواب است از او بیرون کند و دیگر را بیه کند. همچنان که کسی را که دیناری گم شود، اندر میان خاک، اگر زیرک بود همه خاک را که بدان حوالی بود جمع کند و به غربالی تنگ فروگذارد تا دینار از میان پدید آید»؛^{۲۶} و این شعر که:

بزرگی کسی آورد خود به دست
که بنیان گذارد به چیزی که هست^{۲۷}

یا آنچه با اقتباس از شعر «والعلی محظوره الاعلی من بنا فوق بنا السلف» سروده شده است که:

بلندی مران را نیفتد به دست
که سازد سر کار پیشینه پست
زمانه کسی را بزرگی دهد
که لادی به بُنلاد پیشین نهد^{۲۸}

کتاب‌شناسی شامل مشخصات کتاب‌ها و رساله‌هایی بود که تا آن زمان در زمینه‌های مختلف پزشکی تهیه شده بود.^{۲۱}

نخستین کتاب‌شناسی توسط جالینوس پزشک یونانی در سده دوم میلادی با عنوان «کتاب کتاب‌های من» تهیه شده که در دو جلد، آثار وی را در بر می‌گیرد.^{۲۲}

در ایران و اسلام، کتاب‌شناسی البته نه با شیوه مدرن امروزی، قدمتی بس دیرین دارد و در میان مسلمانان مرسوم بوده است. ابن سینا در شرح احوال خود از دیدن فهرست کتب اوایل در کتابخانه بخارا گزارش می‌دهد یا ابن خلدون اسامی دیوان‌های شاعران در کتابخانه قرطبه در عهد امویان را بالغ بر ۸۸۰ صحیفه نقل می‌کند.^{۲۳} به همین

جهت فن کتاب‌شناسی در ایران و اسلام از نظری جوان و از جهتی کهنسال است؛ جوان است به اعتبار آنکه فن کتاب‌شناسی به شیوه علمی اروپایی مدت مدیدی نیست که در ایران رواج یافته است؛ اما کهنسال و سالخورده است، بدان علت که تدوین فهرست کتب از قرن چهارم و پنجم در پهنه اسلامی عالم باب بوده

است. کتب اختصاصی در این باب نیز از آن ایام به جا مانده و در کتاب رجال و طبقات روات، احوال علما و نویسندگان، فهرست آثار و کتب آنها ذکر می‌شده است. کتاب‌های الفهرست و فهرست طوسی و فهرست منتجب الدین از مراجع مهم کتاب‌شناسی ملل اسلامی و در شمار کتاب‌شناسی‌های قدیمی جهان به شمار می‌آید.^{۲۴}

کتاب الفهرست در سال ۳۷۷ هجری توسط ابوالفرج ابن اسحاق بن یعقوب الندیم، معروف به ابن ندیم تدوین شده است. این کتاب با ترتیب موضوعی و درده مقاله تنظیم شده است و ذیل هر مقاله، سیاهه اسامی مؤلفان و تألیفات آنها نقل گشته است.

دو کتاب «فهرست کتب شیعی» یا «فهرست طوسی» تألیف شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ق) و فهرست شیخ منتجب الدین (۶۰۵۰۴ ق) نیز از آثار شیعیان در این وادی است که قدمتی بسیار دیرین دارد. مهم‌ترین کتاب‌شناسی شیعی و شاهکار کتاب‌شناختی البته با توجه به امکانات کم زمان تألیف. کتاب گران سنگ الذریعه الی تصانیف الشیعه است که تألیف شیخ آقا بزرگ تهرانی است. این کتاب با ترتیبی الفبایی حدود پنجاه هزار کتاب فارسی عربی، ترکی و اردو را که نویسندگان مذهب شیعی تألیف کرده‌اند، در بر می‌گیرد.

۲۱. حسین مسرت؛ پیشین.

۲۲. نورالله مرادی؛ پیشین.

۲۳. غلامحسین تسبیحی؛ نگرشی جامع بر کتاب‌شناسی‌های ایران؛ ص ۳۴ و نورالله مرادی؛ همان، ص ۳۶.

۲۴. حسین مسرت؛ پیشین، ص ۴۷.

۲۵. نهج البلاغه؛ حکمت ۱۷۳.

۲۶. محمد اسفندیاری؛ کتاب‌شناسی تاریخی امام حسین؛ تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، مقدمه.

۲۷. همان.

۲۸. همان، ص ۲۰.

۳-۲. کتاب‌شناسی تحلیلی (Analytical Bibliography): در این نوع کتاب‌شناسی، بررسی مسائل دقیق مربوط به تألیف، نشر، تعداد و تنوع نسخ اطلاعاتی را که بر اساس ویژگی‌های مادی کتاب‌ها باشد، سامان می‌دهد؛ البته در این وادی علاوه بر ویژگی ظاهری کتاب‌ها از طریق مطالعه متون نیز شواهدی گردآوری می‌شود.

۴-۲. کتاب‌شناسی پدیدآور (کتاب‌شناسی مؤلف/Author: Bibliography فهرست آثاریک نویسنده یا فهرست مکتوبات دربارهٔ یک نویسنده.

گسترهٔ جغرافیایی کتاب‌شناسی‌ها سه گونه است:

الف) کتاب‌شناسی جهانی (universal Bibliography) و کتاب‌شناسی بین‌المللی (International Bibliography): کتاب‌شناسی کلیهٔ کتاب‌های جهان، که در گذشته به خیال می‌ماند تا واقعیت، ولی در حال حاضر با توجه به پیشرفت فناوری به نظر می‌رسد با صرف هزینه، به حد مطلوبی، دست‌یافتنی باشد.

ب) کتاب‌شناسی منطقه‌ای (Regional Bibliography): کتاب‌شناسی منطقه‌ای به کتاب‌شناسی در حیطهٔ یک منطقه خاص جغرافیایی تعهد دارد.

ج) کتاب‌شناسی ملی (National Bibliography): کتاب‌شناسی ملی، فهرست آثار مکتوب یا دیداری و شنیداری در یک زبان یا یک کشور را مد نظر قرار می‌دهد. البته کتاب‌شناسی ملی ممکن است آثار مربوط به یک کشور را نیز که در خارج منتشر می‌شود، دربرگیرد.^{۳۱}

انسجام کتاب‌شناسی‌های ملی در کشورها، شاید ما را به آرمان کتاب‌شناسی جهانی که در حقیقت مجموعه‌ای از کتاب‌شناسی‌های ملی است، نزدیک کند.

از نظر مقطع زمانی، کتاب‌شناسی را به سه مقطع زمانی تقسیم می‌کنند: الف) کتاب‌شناسی جاری (Current Bibliography): در بردارندهٔ سیاه‌های از کتابهایی است که هم‌زمان یا نزدیک (هفتگی، ماهیانه، فصلی، سالیانه) کتاب‌شناسی را انجام داده، آن را منتشر می‌سازد

ب) کتاب‌شناسی گذشته‌نگر (راکد، واپس‌نگر/Retrospective Bibliography): به کتاب‌شناسی‌ای که در بردارندهٔ فهرست کتاب‌هایی است که در یک دوره معین و در زمان گذشته منتشر شده است، گذشته‌نگر می‌گویند، مثل: الذریعه.

یا آنچه از نیوتن نقل شده است که چون توفیق علمی خود را مرهون گذشتگان به ویژه ارسطو و دکارت و کپلر و گالیله می‌دانست، می‌گفت: «اگر توانستم افق را اندکی دورتر از دیگران ببینم، بدان سبب است که برشانه‌های غولان ایستاده‌ام». یا این گفتهٔ سارتر: «ما کوتوله‌هایی هستیم که روی دوش غول‌ها نشسته‌ایم؛ برای همین از آنها بهتر و بیشتر می‌بینیم. چشم‌مان قوی‌تر و قدمان بلندتر نیست، اما سوارگردن غول‌آسای آنها شده‌ایم».^{۲۹}

۴. انواع کتاب‌شناسی

- کتاب‌شناسی‌ها را می‌توان به چند اعتبار تقسیم کرد^{۳۰}

- از نظر اطلاعات کتاب‌شناختی؛

- از نظر هدف؛

- گسترهٔ جغرافیایی؛

- شمول؛

- مقطع زمانی؛

- از نظر شیوهٔ تنظیم.

از نظر اطلاعات کتاب‌شناختی، کتاب‌شناسی‌ها دو دسته اند:

۱. کتاب‌شناسی تحشیبه‌ای (گزارمانی)،

توضیحی - توصیفی

(Annotated Bibliography):

کتاب‌شناسی‌ای که دارای گزارمان به صورت توصیفی یا انتقادی باشد و در آن خلاصهٔ کتاب منتشر شده در چند سطر، بعد از اطلاعات کتاب‌شناختی اثر درج می‌شود.

۲. غیر گزارمانی (بدون یادداشت): صرفاً اطلاعات کتاب‌شناختی دارد.

هدف کتاب‌شناسی چهار نوع کتاب‌شناسی به دست می‌دهد:

۱-۲. کتاب‌شناسی انتقادی (Critical Bibliography): کتاب‌شناسی گزارمانی که در آن علاوه بر مشخصات اصلی کتاب، محتوای کتاب نیز به طور خلاصه شرح و ارزیابی و نقل می‌شود.

۲-۲. کتاب‌شناسی توصیفی (Descriptive Bibliography): نوعی از کتاب‌شناسی گزارمانی است که در آن علاوه بر مشخصات اصلی کتاب، وصف نسخه از لحاظ نوع کاغذ، جلد و چاپ و تصاویر و دیگر جنبه‌های مادی آن ذکر می‌شود و در مورد کتاب معمولی چاپی موضوع و محتوای کتاب را به طور خلاصه وصف و معرفی می‌کند.

۲۹. همان، ص ۲۰، ۲۱.

۳۰. نورالله مرادی؛ پیشین؛ ص ۸۲، ۴۴. حسین مسرت؛ ص ۵۰، ۴۶. شهره روغنی؛ کتاب‌شناسی گزیده توصیفی تاریخ و تمدن ملل اسلامی؛ تهران: سمت، ص ۲۱. فریبرز خسروی؛ پیشین؛ ج ۲، ص ۱۵۶۱ و کریشیان کومار؛ پیشین؛ ص ۴۳۳، ۴۱۶.

۳۱. برای اطلاع از وضعیت کتاب‌شناسی ملی ایران، رک به: پوری سلطانی؛ «Iranian national Bibliography».

است، ولی موارد دیگر، بسته به اهداف مختلف و میزان امکانات متغیر است.

مواد مورد استفاده در کتاب‌شناسی‌ها می‌تواند: «کتب چاپی و جزوه‌ها»، «مقاله‌ها»، «نسخ خطی»، «فیلم و اسلاید و مواد تصویری خاص»، «صفحه‌ها و نوارهای صوتی» و «پوستر، عکس و دیگر مواد تصویری (تابلوها، تمبرها، کارت‌ها)» باشد.^{۳۴}

کتاب‌شناسی؛ چند نکته مهم و ضروری

۱. به نیازهای پژوهشگران بیشتر توجه شود.
۲. واقعیت‌ها فدای مصلحت‌ها نشود؛ نکته‌ای که عدم توجه به آن در برخی از کتاب‌شناسی‌های فرقه‌ای ضایعه به بار آورده است.
۳. از منابع دست اول استفاده شود.
۴. در کتاب‌شناسی‌ها فهرست راهنما افزوده شود. فهرست راهنما می‌تواند شامل فهرست نام کسان، کتاب‌ها و فهرست موضوعی باشد.
۵. دقت و دقت: آنچه در همه حال باید مد نظر کتاب‌شناس باشد، این است که در کتاب‌شناسی نباید کیفیت و اتقان کار، فدای کمیت و سرعت شود.

ج) کتاب‌شناسی آینده‌نگر (Prospective Bibliography) کتاب‌شناسی‌ای که بیانگر مدارک و آثاری است که قرار است در آینده منتشر شود.^{۳۲}

از نظر شمول، کتاب‌شناسی به دو شکل نمود پیدا می‌کند:

الف) کتاب‌شناسی جامع (فراگیر) / Comprehensive Bibliography: در آن سعی می‌شود کلیه آثار مربوط به یک موضوع خاص جمع‌آوری شود.

ب) کتاب‌شناسی گزینشی (منتخب) / Selective Bibliography: در کتاب‌شناسی گزینشی، فقط منتخبی از آثار مورد نظر جمع‌آوری می‌شود و چینی‌گزینشی یا حاصل مواد کم‌اهمیت است یا برای تأمین نیازهای رده‌ای خاص از پژوهشگران است.

شیوه تنظیم، کتاب‌شناسی‌ها را به چند شکل درمی‌آورد:

۱. کتاب‌شناسی براساس تنظیم الفبایی (Alphabetical Bibliography): در کتاب‌شناسی الفبایی، ملاک تنظیم، حروف الفباست که این خود بر سه نوع است:

الف) تنظیم براساس نام مؤلفان؛

ب) تنظیم براساس موضوع کتاب؛

ج) تنظیم براساس عنوان کتاب‌ها که در فرهنگ اسلامی، همین نوع کتاب‌شناسی متداول است.

۲. سنواتی (تقویمی): به ترتیب تاریخ انتشار کتاب است.

۳. دستگامی (رده‌ای): کتاب‌شناسی براساس ترتیب تقسیم‌بندی علمی یا رده‌ای دانش بشری است.

۵. روش کتاب‌شناسی

اگرچه به نظر می‌رسد شیوه و روش کتاب‌شناسی بیشتر تجربی - سلیقه‌ای است تا قاعده‌محور و علمی،^{۳۳} با این حال، نگاه به برآیند کتاب‌شناسی‌ها حکایتگر گام‌هایی مشترک در شیوه کار است.

کتاب‌شناسی؛ گام‌های اولیه

۱. انتخاب موضوع:

نیاز بازار نشر، هدف و انگیزه کتاب‌شناس، موضوع کتاب‌شناسی را مشخص می‌کند.

۲. نوع کتاب‌شناسی؛

۳. مشخص کردن نوع مواد؛

۴. شکل شناسه: اگرچه شکل شناسه تا حدودی ثابت و ضابطه‌مند

۳۲. بر متولیان مسائل دینی و کسانی که دغدغه دین دارند، بایسته است ضمن عنایت به آینده‌پژوهی و رصد آینده، از دوزنمای بازار نشر آگاه باشند تا بتوانند به رسالت خود جامه عمل ببوشانند؛ ولی چه فایده که عده‌ای قدمای معاصرند.

۳۳. این واقعیت با بررسی کتاب‌شناسی‌های موجود روشن می‌شود؛ هرچند در برخی از آثار فرآیند ثابتی برای کتاب‌شناسی فرض شده است (فیروزه پرومند؛ راهنمای تدوین کتاب‌شناسی).

۳۴. فیروزه پرومند؛ پیشین؛ ص ۲۷.